

TATAR ƏDƏBİ TELE ƏCƏN LATİN XƏREFLƏRE
NİGEZENDƏ QULAJ ƏLİFBƏ HƏM ANIÑ
YZENCELEKLƏRE

ANATELEM

TƏZYCESE: AJRAT MANSUR UĞLI ĞİZZƏTULLA

Elemtə: millettereklege@gmail.com

«MİLLƏT TEREKLEGE» QOROLMASI

1439 / 2018

«ANATELEM» ƏLFİBƏSƏ

Aa - Aa, Əə - Əə (Ää), Bb - Бб, Cc - Щщ, Çç - Жж, Dd - Дд, Ee - Ээ, Ff - Фф, Gg - Гг, Ğğ - Ғғ, Hh — Һһ, İi - Ии, Iı - Ыы, Jj - Йй, Kk - Кк, Qq - Ққ, Ll - Лл, Mm - Мм, Nn - Нн, Ññ - Њң, Oo - Оо, Өө - Өө (Öö), Pp - Пп, Rr - Рр, Ss - Сс, Şş - Шш, Tt - Тт, Uu - Уу, Ww - Ўў, Xx - Хх, Yy - Yү (Üü), Zz - Зз, (') - өскө өтөр йәки һәмзә (кистэрү билгэсә) йәки Ъь хэрэфә.

TATAR ƏDƏBİ TELE ӨCӨN LATİN ƏLİFBƏSENEŇ ƏHƏMİJƏTE

Tatar tele ӨcӨn tözölgӨn latin əlifbəse (**Jaňalif**) 1927 jilniň 3-ncə iyyendə Tatarstan xökymäteneň maxsus qararı belən rəsmi jazı əlifbəse itep raslana hƏm ul tatar teleneň jazı əlifbəse bulıp 1940-ncı jilğa qədər xezmät itə. Ul waqıtta tözölgӨn latin əlifbəse tatar teleneň tel yzencəlekləren isəpkə alıp tözölgӨn bula hƏm uñılşılı bulıp cığa. Ğərəp əlifbəse tatar teleneň jazıwı bulıp 10 ğasır caması qullanılsa da, ul tulajım tatar teleneň tel yzencəleklərenə turı kilep betmi: anda jə artıq xəreflər bula (Ss xərefenə genə 3 xəref turı kilə — neckə, qalın hƏm saqaw), jə xəreflər (məsələn, suzıqlar) çitep betmi («ber awazğa — ber xəref» qağidəse qənəğətlənderelmi). Ə ğəməldəge kirillik əlifbəgə kilgəndə, latin əlifbəse tatar teleneň tel yzencəleklərenə kybrək çawap birə. Cənki xəzerge tatar əlifbəse kirillik (rus) əlifbəgə nigezləngən, ə bu ike jənəşə jəşi torğan xalıqniň tərle awazların ber yk tərle xəref belən biry digən syz. Məsələn, Aa xərefe tatar telendə «olaştırılıbraq» əjtələ, jəğni tatarniň «A»sı rus teleneň «O»sına jaqınajtıbraq əjtələ, ə Ee xərefeneň awazı rus telendəge Əə hƏm Ee xərefləreneň awazlarınnan şulaj uq ajırılıp tora (məsələn, rusca - эти, тебе; tatarca — эт (et), энәм (enem)). Şulaj uq, Iı xərefe də rus telendəge Ыы xərefe kebek əjtelmi, hƏr ikese tərlecə jaňğırj (rusca — ты (тый), лыжи (луйжи), крыша (луйша); tatarca — ılıs, qırıq). Dimək, ike jənəşə jəşəwce xalıqniň tel yzencəlekləre ber-bersennən ajırılıp torğanda, ber yk xəreflərdən torğan əlifbəne qullanu ber xalıqniň

TATAR ƏDƏBİ TELE ӨCƏN LATİN ƏLİFBƏSİNİN ƏHƏMİJƏTE

(ikesennən berseneñ, bezneñ ocraqta bujsınucı xalıqnıñ) tel sөjlömen hөm jañğıraşın bozuğa kiterəcäk. Məsələn, başqort belən tatar xalqı ber yk төrlө əlifbə qullanudan zıjan kыrməslər ide, cөnki alarnıñ awazları oxşaş. Şulaj uq, tatar tele belən rus tele arasında tartıq xəreflərdə də ajırımliqlar bar. Məsələn tatar teleneñ Ll hөm Nn xərefləre yzləreneñ aldınnan kilgən jəki artınnan kilgən suzıqlarğa qarap qalın jəki necäk uqıla, ə rus telendə bu xəreflərdən soñ neckəkək bilgese jəki Ee, Ёё, Яя hөm Юю jarım suzıqların qujıp neckə itep uqırğa bula. Misallar: tatarca - ğələm, alam, kily, qılı, enə, meny, jana, tanu, quna, mono; rusca — дал, даль, ждал, жаль, наш, кинул, тень, меню, меня. Ə şul uq waqıtta, rus telendə əgər Ll hөm Nn aldınnan bu jarım suzıqlar jazılса da, tatar telendəge kebek neckə uqılmıjlar. Məsələn, сел, пел, лён, мял, обмен, смутьян. Şuşı yzencəleklərdən cıǵıp tatar tele өcən latin əlifbəse qulajraq bulıp qala. Tərki dөnjasında da latin xəreflərenə kyckən xalıqlar bar, məsəlн, төrək, əzərbajçan, төrөkmən, qazaq, yzbək kebeklər, şul uq waqıtta alar yzləreneñ tel yzencəleklərennən cıǵıp latin əlifbəsen telləre өcən çajlaştırğannar hөm barısı da ber yk əlifbə qullanmıjlar.

TATAR ƏDƏBİ TELE ӨCӨN LATİN ƏLİFBƏSƏNƏN ƏHƏMİJƏTE

Əlbəttə tərki tellərne ber əlifbə astına çıjarğa caqırular da buldı, ləkin, alda əjtelgəncə, hər tel yzen saqlap qalıjm disə, əlifbə qabul itydə yzeneñ səjləm — jañğıraş yzencəleklərennən cıgıp eş itergə tijeş. **ANATELEM** əlifbəse də mono isəpkə alıp, 1927-ncə jilği **Jañalif** əlifbəse nigezendə qajber yzgərtylər belən tözəldə. Bu əlifbə başqa tərki tellər əlifbələrennən də həm əñgliş teleneñ xəref yzencəleklərennən də ajırılıp tora. Bu əlifbəneñ qajber xəref yzencəleklərə suami (fin) telenekenə oxşaş. Məsələn, suami tele əlifbəsendə Jj xərefe əñgliş tele əlifbəsendəge Jj (rusca Же)gə turı kilmi, şulaj uq, Yy xərefe də əñglişneñ Yy (qısqa i) xərefen aňlatmıj, ə hər ike xəref tə tatar telendəge kebek aňlatmalarğa ijə (Jj - Ый, Yy — YҮ)... Ləkin mondoj soraw birelywe məmkin: «Aa, Ee, Oo, xəreflərə tışqı jaqtan bolaj da rus xəreflərenə oxşaş, tatar tele latin əlifbəsenə kyçsə də, bu xəreflər urtaq bulıp qala tygelme soñ?». Çawap: bu xəreflər tışqı jaqtan oxşaş bulsa da, latin əlifbəsenə qalğan xəreflərə kebek yk başqa tərle awazlarğa ijə dip əjrənelə, cənki bu əlifbəne əjrənyce «rus telendə də şundij uq xəref bar bit» dip qaramıj, ə «bu cit tel, monoñ xərefe beznekenə oxşasa da, awazı bytən ikən» dip qarıj. Ə ğəməldəge kirillik əlifbəsenə ul «bolar bezneñ (rus) əlifbədən alınğan xəreflər genə» dip kenə qarıj. Şuña kyrə, tatar teleneñ rus əlifbəse belən latin əlifbəse arasında ajırma bar həm tatar tele əcən latin əlifbəse tatar teleneñ tel yzencəlekləren saqlap qalu əcən bygenge kəndə iñ qulaj əlifbə bulıp qala.

«ANATELEM» LATİN ƏLİFBƏSENEŇ QAJBER YZENCƏLEKLƏRE

Tatar tele ecen tczelgen «**ANATELEM**» latin əlifbəse də rus xərefləre nigezendə tatar tele ecen jaraqlaştırılıp tczelgen kirillik əlifbəneŇ yzencəleklərəne ijə.

1. Əə xərefe internetdə **Ää** rəweşendə də birelə ala (**Ää** xərefe suami həm başqa Awrupa tellərendə qullanıla). Zamanıbiz internet zamanı bulğanlıqtan, qajcağında kirəkle drajwerlər çitep betməw səbəple **Əə** xərefe şaqmaq rəweşendə kyrenə, şuniŇ ecen anıŇ almaşına **Ää** xərefen qullanu məmkin. **Өө** xərefe belən də şundij uq xəl, anıŇ urınına **Öö** qullanıla ala. (**Öö** xərefe törək, əzərbajçan həm qajber Awrupa tellərendə qullanıla).

2. Cc xərefe törək telendə **Çç** xərefe urınına jəri, monoŇ səbəbe bu ike xərefneŇ qajsısı kybrək qullanılıwınnan, ə tatar telendə **Цц** xərefe kybrək qullanılğanğa anı añlatu ecen latin əlifbəsəndə **Cc** xərefe alu dərəsrək bulır. **Ә** **Жж** xərefen añlatu ecen **Çç** xərefe alındı.

3. Ee xərefe rus telendəge kebek **[J+E] (Й+Э)** quşma suzıqlarnı añlatmij, ə **Эə** xərefen añlata həm anıŇ əjteleş-jaŇğıraşı da rus teleneŇ **Эə (Ee)** xərefennən ajırılıp tora.

«ANATELEM» LATİN ƏLİFBƏSƏNƏN QAJBER YZENCƏLEKLƏRE

- 4.** Ğğ xərefe tatar teleneñ qalın uqılışlı Gg xərefen añlata. (Jañalıtə (1927) – Qq xərefe belən birelgən ide, Junikud sistemendə mondoj xəref juq xəzer.)
- 5.** Hh həm Xx xərefləre. Hh xərefe latin əlifbəseneñ asıl xərefe həm ul tatar teleneñ hh xərefen añlata (török həm alman tellərendə də şulaj uq). Ə Xx xərefe əzərbajçan teleneñəñ əlifbəsəndə də qullanıla həm ul tatar teleneñ qalın uqılışlı Xx xərefen añlata.
- 6.** İi həm Iı xərefləre török teleneñ əlifbəsennən alındı. Jañaliftə (1927) İi xərefe əñgliş əlifbəsəndəgəcə Ii belən, ə Iı xərefe kirillik əlifbəseneñ ЪЬ xərefe belən bireləgən ide.
- 7.** Jj xərefe qajber Awrupa (alman həm suami) tellərendə jarım tartıq qısqa i (Йй) xərefe bularaq qullanıla. Jañaliftə (1927) də bu xəref qısqa i (Йй) ne añlatqan, şuña kyrə xəzergə əlifbədə də bu xəref yz wazıfasında qaldırıldı.
- 8.** Qq xərefe tatar teleneñ qalın uqılışlı Kk xərefen añlata. Jañaliftə (1927) də şul uq xəref qullanılğan (kirilliktə Кк rəweşəndə birelə).

«ANATELEM» LATİN ƏLİFBƏSENEÑ QAJBƏR YZENCƏLEKLƏRE

9. Ññ xərefe qırımtatar telendə (1992 jil) qullanılğan həm ul HҺ xərefen belderə, ə **Jañaliftə (1927)** bu xəref □□ dip birelgən, əmmə bygen bu xəref Junikud sistemenedə qullanılmıj, şuña kyrə, HҺ xərefen añlatucı xəref itep qırımtatar teleneñ **Ññ** xərefe alındı.

10. Şş xərefe latin əlifbəle tərki tellərdəge kebek yk **Шш** xərefen añlata həm ul latin əlifbəsəndəge **Ss** xərefenə asqı ətər qujıp jasala. **Jañaliftə (1927)** də şul rəweştə qullanılğan.

11. Ww xərefe iren-iren **ŸŸ** xərefen añlata. Əmmə **Jañaliftə (1927)** bu xəref urınına **Vv** xərefe alıñan həm bu xəref (**Vv**) tatar ədəbi teleneñ [wı] awazına turı kilmi. Xəzerge kirillik əlifbədə də şundij uq xəl: **ŸŸ (Ww)** urınına ВВ qullanıla. Şuña kyrə, bu xata isəpkə alınıp, xəzerge əlifbədə [wı] awazı **Ww** xərefe belən birelde.

12. Yy xərefe xəzerge suami (fin) telendəgecə həm **Jañaliftəgecə (1927)** Uu xərefeneñ neckə sıñarı **Yy** ne añlata torğan xəref itep alındı.

13. (') - əskə ətər kisterelep əjtelə torğan syzlərdə qullanıla həm ul **Jañaliftəgecə (1927)** qaldırıldı. Məsələn: mäs'ələ, tə'min, tə'sir.